

HƏDİSDƏ İSNADIN ƏHƏMİYYƏTİ

i.f.d. Qoşqar Səlimli
BDU İlahiyyat fakültəsi

Açar sözlər: hədis; isnad; sənəd; ravi; rəvayət; səhih

Key Words: hadith; isnad; sened; rawi; riwayet; sahih

Ключевые слова: хадис; иснад; сэнэд; рави; ривайэт; сахих

1. İsnad məfhumu və onun qısa tarixçəsi

Hədisin strukturu baxımından isnad çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İsnad - biri digərindən almaq və nəql etmək surətilə hədis rəvayət edən şəxslərin - hz. Peyğəmbərə qədər- sıralandığı hissədir. Bu bir mənada hədisi rəvayət edən ravilərin zəncirvari silsiləsidir. İsnad eyni zamanda hədisin qaynağını da təşkil edir. İsnad hədisin doğruluğunu öyrənmək baxımından hədis mütəxəssisləri üçün çox mühim bir faktordur.¹

İsnadın İslamdan əvvəlki dövrlərdə bəzi əsərlərlə şerlərin nəql edilməsində istifadə edildiyi məlum olsa da, onun ilk dəfə nə vaxt, harada və kim tərəfindən tətbiq olunduğu bilinmir. İsnad ancaq hədis kitablarında istifadə edildikdən sonra dinin bir rüknü qəbul edilərək əhəmiyyət qazanmışdır.² Səhabə dövründə, daha sonrakı dövrlərdə inkişaf edən şəkli ilə mövcud olan bir isnad tətbiqatı olmadığı kimi, buna ehtiyac da yox idi. Çünki səhabələr hz. Peyğəmbərdən eşitdikləri və gördüklərini digər səhabələrə və özlərindən sonrakı nəsllə eyni ilə ötürdüləri üçün ədalətli qəbul edilmiş və hədis rəvayəti baxımından tənqid olunmamışdılar. Buna baxmayaraq hz. Ömər in hədis rəvayət edən bəzi səhabələrdən, onu kimdən eşitdiklərini soruşması və o hədisi başqa eşidən in olub olmadığını araşdırması, hz. Əlin in hədisi rəvayət edənlərə and içdirməsi kimi tətbiqatların isnad anlayışının əsasını qoyduğunu deyə bilərik.³

Unutmaq olmaz ki, hədislərə isnad sisteminin tətbiq edilməsi, hədisə yönəlmiş mənfi müdaxilələrin qarşısını almaq üçün müsəlman alimlər tərəfindən inkişaf etdirilərək istifadə olunmuşdur. Hz. Peyğəmbərə qədər gedib çatan sənədlərə sahib olmaq və bu sənədlərdəki şəxslər haqqında hər tərəfli araşdırma aparmağa imkan yaradan elmi sahələri yaratmaq yalnız müsəlmanlara aid olan bir xüsusiyyətdir. *“İsnad əslində, yalnız bu ümmətə məxsus olan bir xüsusiyyətdir. Başqa heç bir ümmətdə belə bir şey yoxdur.”*⁴

¹ Çakan, İ. Lütfi, *Anahatlarıyla Hadis*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2002, s. 24-26.

² əl-Ə`zəmi, Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (thq: Hulusi Yavuz), İstanbul, 1993, s. 191.

³ Küçük, Raşit, DİA, “İsnad” maddəsi, 2001 XXIII, s. 155.

⁴ əl-Bağdadi, Xətib Əbu Bəkir Əhməd ibn Əli, *Şərəfu Əshabil-Hədis* (thq: Mehmed S. Hatiboğlu), Ankara, 1972, s. 40.

Hər nə qədər bəzi avropalı şərqşünaslar, sünnəyə aid bir çox məsələdə olduğu kimi, isnad sistemini də daha əvvəlki ümmətlərə aid etməyə çalışsalar da buna müvəffəq ola bilməmişdirlər. Hətta onların bəziləri bu xüsusiyyətin yalnız müsəlmanlara aid olduğunu etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdılar.⁵

Məhz bu səbəbdən İslam alimləri güclü sənədlər vasitəsi ilə sözləri və həyatı ən incə nöqtəsinə qədər öyrənilmiş yeganə peyğəmbərin hz. Muhəmməd olduğunu iftixarla söyləmişdirlər. Nə yəhudilərin, nə də xristianların belə bir elmi əsasa malik olmadıqları elm dünyası tərəfindən də qəbul olunmuşdur.

İsnad sisteminin rəvayət anarxiyasına qarşı yönələn əsaslı və elmi bir tədbir olduğu təkzibolunmaz bir faktır. Bu elə bir elmi əsas idi ki, heç bir uydurmaçı və yalançı ondan yaxasını qurtara bilməmiş, dərhal aşkara çıxarılmışdır.

İsnad sistemi hədisçiləri, hədisdən başqa heç bir şeyə bağlı qalmamağa, vəzifə və mənfəət düşüncəsindən uzaq durmağa sövq etmişdir. Sənədlərdə olan hər bir şəxs (*ravi*) –ictimai vəziyyəti nə olursa, olsun- heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən etibarlılıq (*ədalat*) və ləyaqət (*zəbt; əhliyyə*) cəhətindən araşdırılmış və nəticə nə olursa olsun dərhal açıqlanmışdır.

Yəhya ibn Səid əl-Qəhtan isnad haqqında ilk araşdırma apararı alimin Şəbi olduğunu söyləyir. Qaynaqların bir çoxu ilk dəfə İbn Sirinin isnad mövzusunda fikir irəli sürdüyünü qəbul edir. İbn Sirinin İslam cəmiyyətində fitnə ortaya çıxdıqdan sonra isnadın araşdırılmağa başlandığını dediyi zaman, “fitnə” sözü ilə nəyi nəzərdə tutduğu mübahisəyə səbəb olmuş, bunun Əməvi xəlifəsi Müaviyənin ölümü ilə başlayan daxili müharibələr olması ehtimalı üzərində durulmuşdur.⁶

Hicri I (M. VII) əsrin axırlarında isnadın hərtərəfli inkişaf etdiyinə dair kifayət qədər qaynaq vardır.⁷ Xüsusilə fitnələrdən sonra siyasi firqələrin ortaya çıxması və bunların tərəfdarlarının hədis uydurmağa başlaması alimləri isnadı daha dərindən araşdırmağa, rəvayət qaynaqlarını tədqiq etməyə, ravilərin kimlik və şəxsiyyətlərini təhqiqə və tənqid üsulunu inkişaf etdirməyə sövq etdi və bununla da hədis rəvayəti əsnasında isnadın istifadəsi məcburi hala gətirildi. Tabiun nəslindən etibarən hədislərin isnadlarını, ravilərin cərh və tədilini yaxşı bilən alimləri yetişdi. İbn Əbi Xatimin İmam Malikdən rəvayət etdiyinə görə hədisə ilk dəfə isnad tətbiq edən şəxs İbn Şihab əz-Zöhridir. Məmər ibn Raşidin *əl-Camisinin* və İmam Malikin *əl-Muvattasinin* ehtiva etdiyi hədislərin isnadındakı terminlər, ilk isnad işinin əz-Zöhrilə başladığı və ya onun dövrünə təsadüf etdiyi fikrini təsdiq edir. əz-Zöhrilə isnadsız hədisləri qəbul etməmiş, Əhməd ibn Hənbəl də hədisləri ən yaxşı onun bildiyini və isnadları ən mükəmməl şəkildə onun qiymətləndirdiyini söyləmişdir.⁸ əz-Zöhridən sonra gələn mühəddislər isnadı və ravilər zəncirini bir-birinə bağlayan sözləri hədisin

⁵ Çakan, a. k. ə., s. 69.

⁶ a. k. ə., s. 155.

⁷ əl-Ə'zəmi, a. k. ə., s. 192.

⁸ İbn Ədi, əl-Cürçani Əbu Əhməd ibn Ədi, *əl-Kamil fid-düafair-ricəl* (nşr: Adil Əhməd Əbdülmövcud – Əli M. Muəvvəz), Beyrut, 1997, I-VII, I, s. 138-139.

səhhəti üçün şərt qoşmuşdular. Necə ki, Şöbə ibn Həccac isnadında حدثنا و أخبرنا sözləri olmayan hədislərin dəyərsiz olduğunu bildirmişdir.⁹

İsnadın ilk tətbiqinin İraqda başladığı qəbul edilməkdədir. Ramhürmüzü isnadın Şəbinin icadı olduğunu demişdir. Buna görə Rəbi ibn Hüseym, Şəbinin yanında bir hədis oxuduğu zaman, Şəbi: “Bunu sənə kim rəvayət etdi?” - deyə, soruşmuş və onu Əmr ibn Məymunun rəvayət etdiyini öyrənmişdir. Yəhya ibn Səid bu hadisənin isnadın ilk araşdırılması olduğunu deyir.¹⁰ Məşhur tabiunlardan olan Əbul-Aliyə ər-Riyahi bir hədisi Bəsrədə eşitməklə kifayətlənməyib Mədinəyə gedərək onu Rəsulullahın (s) əshabından dinlədiklərini söyləməkdə, Əbuz-Zinad da Mədinədə etibarlı 100 şəxsi gördüyünü, ancaq hədis əhli olmadıqları səbəbiylə onların rəvayətlərinin qəbul edilmədiyini bildirməkdədir. Belə ki, İmam Malik də Məscidi-Nəbəvidə dövlət xəzinəsinin etibar ediləcəyi qədər etibarlı yetmiş hədis ravisini ilə görüşdüyünü, fəqət işin əhli olmadıqları üçün onların heç birindən hədis almadığını ifadə etmişdir. İlk dövrdəki isnad araşdırması ilə əlaqədar qaynaqlarda verilən məlumatlar, hicri I (M. VII) əsrin ikinci yarısı ilə hicri II (M, VIII) əsrin əvvəlində isnadın artıq sistemə halə gəldiyini və zəruri bir şərt kimi tətbiq olunduğunu göstərir.

Bir səhabə tərəfindən rəvayət edilən hədisin tabiun nəslindən, məsələn on ravisini ola biləcəyi kimi, onlardan hər birinin də iyirmi və ya otuz tələbəsinin olduğu müşahidə edilir. Bunların hamısı eyni yerdə yaşamadıqları halda rəvayət etdikləri hədsilərin bir-biri ilə eyni olması və ya aralarında əhəmiyyətli olmayan fərqliliklərin varlığı, isnad sisteminin mükəmməlliyini və sənəddəki ravilərin nə dərəcədə etibarlı şəxslər olduğunu göstərir. Xüsusilə tədvin dönməsi ilə təsnif dövrünün başlanğıcında, hədislərin isnadlarını çox gözəl bilən və gələcəkdə müstəqil elmlərə çevriləcək hədis elmlərinin təməlini qoyan mütəxəssis hədisçilər yetişmişdir. Əbu Davud ət-Təyalisi hədisi dörd şəxsdən öyrəndiklərini deyərək İbn Şihab əz-Zöhri, Qəfadə ibn Diamə, Əməş və Əbu İshaq əş-Şəbinin adlarını qeyd etmiş, bunların hər birində iki min hədisin mövcud olduğunu bildirmişdir.¹¹ Əli ibn Mədinəni də araşdırmaları nəticəsində isnadın altı şəxsə olduğunu demiş, Mədinədə İbn Şihab əz-Zöhri, Məkkədə Əmr ibn Dinar, Bəsrədə Qəfadə ibn Diamə və Yəhya ibn Əbu Kəsir, Kufədə Əbu İshaq əs-Səbii və Əməşin yaşadığını, bunların təsnifi həyata keçirənlərin qaynağı olduğunu ifadə etmiş, bu alimlərdən hədis alıb yazanların adlarını açıqlamışdır.

İsnadda yer alan hər şəxsə *ravi* deyilir. حدثنا و عن kimi sözcüklərə də *rəvayət sözcükləri* adı verilir. Ravilər zəncirini (isnad) qeyd etməyə, yəni sözü Rəsulullah (s) qədər çatdırmağa *isnad* deyilir. Erkən dövr hədis alimləri *sənədlə isnadı* fərqli mənələrdə istifadə edərək, sənədin ravilərin ad və ya adlarından ibarət olduğunu,

⁹ ər-Ramhürmüzü, Əbu Muhəmməd ibn Xəllad Həsən ibn Əbdürrəhman, *əl-Muhaddisul-fasıl beynər-ravi vəl-vai* (nşr: M. Əccac əl-Xətib), Beyrut, 1971, s. 517.

¹⁰ a. k. ə., s. 208.

¹¹ İbn Əbu Hatim, Əbu Muhəmməd Əbdürrəhman ibn Muhəmməd ibn İdris, *Təqdimətul-cərh vət-tədil*, Heydərabad, 1952, s. 492.

isnadın isə ravilərin sırayla adlarını “əxbərənə, həddəsənə, ənbəənə, ənnə, an” kimi xüsusi sözcüklərlə qeyd etmək mənasına gəldiyini demişdirlər. Sonrakı dövrlərdəki alimlər isə çox vaxt *sənədlə isnadı* eyni mənada istifadə etmişdirlər. Ravilərin hədisləri nəql etməsinə *rəvayət*, *rəvayət* etdikləri hədisə də *mərviyy* deyilməkdədir.¹²

İslam alimlərinin əksəriyyəti, isnad sistemi mövzusunda fikirlərini bildirmiş və müsəlmanlarla digər dinlərin mənsublarının əsərlərini müqayisəli şəkildə araşdırmışdılar. Bunlardan bəziləri aşağıdakı kimidir:

İslam elm aləmində məşhur olan Əndəlüslü alim İbn Hazm dinlər və məzhəblər tarixinə dair yazdığı *əl-Fasl fil-miləl vəl-əhva vən-nihal* adlı əsərində, mövzumuza böyük bir fəsil ayırmışdır. İbn Hazm burada, tarixi xəbərlərin nəqlində istifadə olunan metodları, xüsusilə digər dinlərlə də müqayisə edərək altı qrupa ayırmışdır. O qısaca olaraq belə deyir:

“Etibarlı bir şəxs, eyni xüsusiyyətlərə malik olan bir şəxsdən nəql edərək, qopuqsuz bir *isnadla* hz. Peyğəmbərə qədər xəbəri (hədisi) çatdırması məsələsi, digər dinlərin əksinə olaraq, Allahın yalnız müsəlmanlara nəsib etdiyi bir lütfdür. Başdan iki-üç ravini atlayaraq və ya ravinin adını çəkmədən, bilavasitə sözü ilk söyləyənin isnad etmək surətilə *rəvayətlər* isə, yəhudi dini ədəbiyyatının əksəriyyətində mövcuddur. Onlar peyğəmbərləri hz. Musa haqqındakı *rəvayətlərini*, heç bir zaman, bizim, peyğəmbərimiz hz. Muhəmmədə yaxınlaşdırdığımız qədər yaxınlaşdırmamışdılar. Onlarla hz. Musa arasında otuz əsirdən çox bir məsafə vardır. Xristian ədəbiyyatına gəlincə isə, onlarda sadəcə olaraq boşanmanın haram, yəni qeyri-qanuni olmasına dair *rəvayətin* xaricində, bunun kimi məsələlərə rast gəlmək mümkün deyil. Yəhudi və xristian dini ədəbiyyatında mövcud olan ravilər silsiləsində yalançı və etimada layiq olmayan bəzi şəxslərdən gələn *rəvayətlər* çoxdur. Hz. Peyğəmbərə ən yaxın olan səhabə və tabiunların vəziyyəti isə tamamilən fərqlidir. Yəhudilər, heç vaxt bir xəbəri bir peyğəmbərin dostuna və ya yoldaşına qədər aparıb çatdırmamışdılar.”¹³

Əbu Xatim ər-Razi: “Allahın peyğəmbərlərinə aid olan xəbərləri - hz. Adəmi yaratdığı zamandan bəri- bu ümmətdən (müsəlmanlar) başqa heç bir ümmətdə, mühafizə edərək qoruyan etibarlı kəslər yoxdur.” - deyir.¹⁴

Xətib əl-Bağdadi isə Muhəmməd ibn Xatimin bu sözlərini qeyd edir: “Allah bu ümmətə isnadı lütf etmişdir, və onu bununla şərfəndirmiş və ucaltmışdır. İstər qədim, istərsə yeni heç bir millətdə isnad müəssisəsi yoxdur. Onların əllərində sadəcə səhifələr vardır. Allahın nazil etdiyi kitablara öz *rəvayətlərini* qarışdırmışdılar. Allahın peyğəmbəri vasitəsi ilə göndərdiyi Tövrat və İncil isə, etimada layiq olmayan kimsələrin sözləriylə qarışmış, əlavə edilən ifadələri isə bir-birindən ayıracaq ölçüləri də yoxdur. Bu ümmət hədisi, öz dövründə doğruluq və etibarlılığı ilə tanınmış kimsələr vasitəsi ilə, yenə onlar kimi şəxslərdən nəql edərək, *rəvayətləri* ilk qaynağına qədər çatdırmışdır. Sonra onlar hafizəsi sağlam, qavrama qabiliyyəti yüksək və hədis

¹² Çakan, İ. Lütfi., *Hadis Üsulu*, İstanbul, İFAV yayınları, 2008, s. 29.

¹³ İbn Hazm, Əbu Muhəmməd ibn Əli ibn Əhməd ibn Səid əz-Zahiri, *əl-Fasl fil-miləl vəl-əhva vən-nihal*, I-IV, Bağdad, trs., II, s. 81-84.

¹⁴ Yardım, Ali, *Hadis I-II*, İstanbul, Damla yayınevi, 2000, I, s. 181.

öyrəndiyi alimlərlə uzun müddət təmas halında olan ravilərlə, bu vəsflərə sahib olmayan raviləri tanıyaraq bir-birindən ayıra bilmələri üçün, hədis ravilərini ciddi bir şəkildə araşdırmışdılar. Nəticədə, bir hədisin iyirmi və ya daha çox rəvayət yolunu (isnad) təsbit etmiş və beləliklə rəvayətlərdə meydana gələ biləcək səhv və qüsuruları aşkara çıxarmış, kəlmələrini təsbit etmiş, rəvayətləri bir-bir ələkdən keçirmişdirlər.”¹⁵

2. İsnadın əhəmiyyəti

Dinin əsasını meydana gətirən nəqli elmlər tamamilən, digər elmlər də əksəriyyətlə isnadla əsaslandığına görə İslam alimləri isnadın zəruriliyi haqqında ittifaq etmiş, onu başda hədis olmaq üzrə elmlərin ayrılmaz bir hissəsi olaraq qəbul etmişdirlər.

Hədis sahəsi isnad fəaliyyətinin başlaması və isnad tədqiqatları üçün birinci qaynaq təşkil etməsi baxından əhəmiyyətli olmaqla bərabər, ilk dövrlərdə digər bir çox elm sahəsində sənəddən istifadə olunmuşdur. Belə ki, ilk müfəssirlər arasında olan Əbdürrəzzaq əs-Sənani, Əbd ibn Hümeyd, İshaq ibn Rahuyə, Əbu Bəkir ibn Əbu Şeybə və İbn Əbu Xatim kimi alimlərin təfsirləri tamamilə sənədə əsaslanmaqdadır. Təbərinin *Camiül-bəyamı* bunun ən gözəl nümunəsidir. Əbu Übeyd Qasım ibn Səllamın *Kitabül-qiraəti*, İbn Əbu Davudun *Kitabül-məsahifi*, Əbu Bəkir İbnül-Ənbarinin *Kitabu izahil-vəqf vəl-ibtidası* da isnadla əsaslanan əsərlərdəndir. Məşhur həkim Əbu Bəkir ər-Razi əl-Havi də bəzi sözləri sənədləriylə birlikdə rəvayət etmiş, beləliklə sənəddən demək olar ki, bütün sahələrdə istifadə olunmuşdur. Əsrlər boyu yazılan kitabların çoxunun baş tərəfində, o əsərin hansı isnad silsiləsi ilə, hansı yolla və haradan alındığını göstərən bir siyahı var idi. Beləcə, bu əsərin etibarlı bir yol ilə gəlib gəlmədiyini anlamaq təmin olunurdu.

İsnadla əlaqədar olan əhəmiyyətli bir mövzu da, hər hansı bir hədis və ya xəbərin sənədi ilə rəvayət edilməsinin, onun sağlamlığına dəlil olmayacağıdır. Bir rəvayətin raviləri siqa (doğrusözlü), ədalət və zəbt sifətlərinə sahib olmadıqca, onun sənədi *müttəsəl* (qopuqsuz), *şaz və illətdən* uzaq olmadıqca onun hər hansı bir qiyməti yoxdur. Bütün rəvayətlər bu əsas ölçülər daxilində qiymətləndirilmiş, Kutubu-Sittədən əvvəlki dövrdə meydana gətirilən *camı*, *müsnəd*, *müsənnəf*, *sünən* və *kitab* növündən olan əsərlərdəki hədislər isnadlı olmasına baxmayaraq birbaşa dəlil olaraq qəbul edilməmiş, bu əsərlərdəki rəvayətlərin hədisləri araşdırmaq surətiylə alınacağı bildirilmişdir.¹⁶ İslam alimləri müxtəlif kitablardakı hədislərin hamısını araşdıraraq onların səhihlik dərəcəsini ortaya çıxaran təxric kitabları qələmə almışdılar.

Hədisin quruluşuna sonradan əlavə edilən isnad, hədisin səhihliyinə nəzarət etmə baxımından çox əhəmiyyətli bir faktordur. Eyni zamanda hədis elmində isnad sisteminin inkişaf etdirilməsi böyük məsuliyyət və elmi dürüstlüyün nəticəsidir. Çünki bu sistemin mənası hədis mətninin rəvayət edənləri tədqiq və tənqidə tabe

¹⁵ əl-Bağdadi, *Şərəfu Əshabil-Hədis*, s. 40.

¹⁶ Qasimi, Cəmaluddin Muhəmməd ibn Muhəmməd Səid, *Qavaidut-təhdis min fünuni müstəlahil-hədis*, (thq: Muhəmməd Behcət əl-Baytar), Dəməşq, 1925, s. 239-243.

tutmaq anlamına gəlir. Bu da elmi bir davranış və alimin özünə güvənməsinin əlamətidir. Bu səbəbdən isnad *mədar-ı elm-i hədis* (hədis elminin üzərində durduğu təməl) deyərək tərif edilmişdir. Necə ki, Abdullah ibn Mübarək: “*İsnad dindəndir. Əgər isnad olmasaydı, hər kəs ağılına gələnə necə gəldi rəvayət etməyə cürət edərdi.*” demişdir.¹⁷

Bütün bunlardan aydın olur ki, isnadın əhəmiyyəti iki yerdə cəmləşməkdədir: 1. Hədisin doğruluğunu təyin və təsbit etmək üçün zəmin hazırlamaq. 2. Rəvayət özbaşınalığının qarşısını almaq. Eyni ilə Ənvər əl-Kəşmirinin dediyi kimi: “*İsnad dindən olmayanın dinə girməsinin qarşısını almaq üçündür, yoxsa ki o, sənəddə olanların qüsurlarından dolayı dindən olduğu təsbit edilmiş xüsusları dindən çıxararaq atmaq üçün icad edilməmişdir.*”¹⁸

Süfyan əs-Sövri də: “*İsnad möminin silahıdır. Silahı olmayan nə ilə və necə savaşaçaqdır?*” deyərək sənədin, sünnənin və dolayısıyla dinin qorunmasındakı əhəmiyyətinə diqqət çəkmişdir.¹⁹

Qeyd etmək lazımdır ki, buraya qədər deyilənlər, sənədin xüsusilə rəvayətlərin yazılı olaraq hədis kitablarına toplanmasından əvvəlki dövrlərdəki əhəmiyyətini göstərməkdədir. Müasir dövrümüzdə də hədislər haqqında tədqiqat aparan elm adamları üçün sənəd son dərəcə mühim bir amildir.

Lakin təəssüf ki, xüsusilə sırası vətəndaşlar üçün hazırlanan hədis kitablarında isnadın qeyd olunmaması kimi asan bir üsula müraciət olunur. Bu üsul əslində İbnus-Səkən ilə başlamış,²⁰ əl-Bəğavi vasitəsi ilə də yaygınlaşmışdır. Son vaxtlar əsas hədis qaynaqlarının tərcümələrində də isnad, səhabə olan ravi xaricində göstərilmir və bununla da, sanki sənədin əhəmiyyətsiz olduğu fikri körüklənir. Xüsusilə hədis elmini öyrənən tələbələr, mütləq şəkildə hədisi isnadı və mətni ilə bir yerdə, üsuluna uyğun şəkildə oxuyub öyrənməyə çalışmalıdırlar.

Müxtəlif əsərlərdə isnadsız bir şəkildə insanlara təqdim olunacaq hədislərin götürüldükləri qaynaqların cild, səhifə, fəsil və ya hədis nömrələrinin göstərilməsi vacibdir. Bu da bir mənada hədisi sənədi ilə rəvayət etmək deməkdir. Çünki hədislə maraqlanan hər kəs, hədisin sənədini və rical kitablarından da sənəddəki ravilərin halını araşdırma imkanına malikdir.

Yuxarıda qeyd olunanlarla bərabər isnadın əhəmiyyətinə onun növləri də təsir etmişdir. İsnadın *ali və nazil* olmaq üzrə iki növü vardır. Ali isnad (*ülvüvul-isnad*) bir hədis mətninin iki və ya daha çox isnadından, yaxud mətnləri fərqli olsa da, bir neçə isnaddan ilk qaynağa qədər ən az ravi ilə çatan isnada verilən addır. Bunun tam əksinə nazil isnad (*nüzulul-isnad*) deyilir. Lakin bunların da öz daxilində dərəcələri vardır. Bəzən bir mətnin onlarla ayrı isnadı ola bilər. Ən üstün isnadı təsbit etmək asan

¹⁷ Müslim ibn Həccac, *əl-Camius-Səhih (Müqəddimə)*, I-V, Qahirə, 1955, I, s. 15.

¹⁸ Ləknəvi, Əbul-Həsənət Muhəmməd Əbdülhəyy, *əl-Əcvibətul-fazilə lil-əsilətil-aşərətil-kamilə* (thq: A. Əbu Quddə), Hələb, 1964, s. 238.

¹⁹ Çakan İ. Lütfi, *Hədis Usulü*, s. 33.

²⁰ Kəttani, Əbu Abdullah Muhəmməd ibn Cəfər ibn İdris, *ər-Risalətul-müstatrafə li bəyani məşhuri kutubis-sünnətil-müşərrəfə*, Beyrut, 2011. s. 25.

olmadığından obyektivliyi təmin etmək üçün müxtəlif meyarlar ortaya qoyulmuşdur. Nüfuzlu mühəddislər bir hədisin bütün isnadlarını bir yerə toplayıb araşdırdıqdan sonra, onun səhihliyinə qərar vermişdirlər. Hədis mətnlərinin etibarlılığına ilk növbədə təsir edən ünsür isnad olduğuna görə mühəddislər və ravilər həyatları boyunca ali isnadı əldə etmək üçün hər cür fədakarlığa qatlanmışdılar. Əhməd ibn Hənbəlin də dediyi kimi, ali isnadı araşdırmaq keçmiş alimlərin sünnəsi olmuş, başda səhabələr olmaq üzrə ilk nəsillər ali isnadı əldə etmək naminə, adına “*rihlə*” deyilən və uzaq məsafələri qət edən elm uğrunda səfərlərə çıxmışdılar. Yəhya ibn Məin ölüm döşəyində olduğu zaman, son arzusunun nə olduğu soruşulduqda “*بيت الخالي و اسناد عالي*” (“Boş bir ev və ali bir isnad”) cavabını verdiyi rəvayət edilmişdir.²¹

İsnad ən səhih və ən zəif olması baxımından da araşdırılmış, sənəddə olan raviləri ən siqa olanlarına “*əsaħhül-əsanid*”, ən zəif olanlarına da “*övħəl-əsanid*” deyilmişdir. Alimlərə görə əsaħhül-əsanid müxtəlif ola biləcəyi kimi, hər hansı bir səhabəyə və ya coğrafi məkana görə də fərqlilik göstərə bilər. Məsələn Buxarinin ən səhih isnadı “Malik an Nafi` an İbn Ömər”, hz. Ömərən ən səhih isnadı “Zöhrü an Salim an Ömər”, Məkkəlilərin ən səhih isnadı “Süfyan ibn Üyeynə an Əmr ibn Dinar an Ənəs ibn Malik” şəklindədir.²² Ən zəif ravilərdən ibarət olan ya da raviləri arasında çox zəif bir şəxs olan övhəl-əsanid isə zəif hədislərin ən aşağı mərtəbəsi kimi qəbul edilir. Məsələn, hz. Ömərə qədər gedib çatan isnadın ən zəifi “Mühəmməd ibn Abdullah an Abdullah ibn Qasım an Qasım ibn Abdullah ibn Ömər”, Məkkəlilərin ən zəif isnadı da “Abdullah ibn Məymun an Şihab ibn Hiraş an İbrahim ibn Yezid an İkrimə an İbn Abbas” şəklindədir.

Hədislər sənəddəki ravilərin azlığına və ya çoxluğuna görə *mütəvatir* və *ahad* (*xəbəri-vahid*), sənəddə qopuqluq olmamasına görə *müttəsil*, *mövşul* və *müsnəd*, qopuqluq olması halında *mürşəl*, *münqəti*, *müzəl*, *müdəlləs* və *müəlləq*, ravilərin qüsurluquna görə *müəşħəf*, *mühərrəf*, *müztərib*, *məqlub*, *müdrəc*, *müəlləl* (*mə`lul*), *şaz*, *məhfuz*, *mümkər*, *məruf* və *mətruk* qisimlərinə ayrılır.²³

İsnadda bir mühəddisin hədisi üsuluna uyğun olaraq başqasına ötürməsi (*əda*), hədis tələbəsinin də müəyyən söz qəliblərindən istifadə edərək hədisi ötürməsi (*təħəmmül*) çox əhəmiyyətlidir. Səkkiz əsas üsulu olan əda və təħəmmül qəliblərinin doğru şəkildə istifadə olunması hədislərin hansı yolla alındığını göstərir. Bu qaydalara tabe olmayan ravinin rəvayəti qəbul olunmur.

İsnadın tərifli, növləri, əhəmiyyəti və quruluşu kimi məlumatlar daha çox hədis üsulu kitablarında, mühəddislərin bu mövzuyla əlaqədar fikir və düşüncələrini də hədis ricalı ilə əlaqədar əsərlərdə tapmaq mümkündür. Lakin isnadın mövzuları ilə əlaqədar müstəqil əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlərin nəşr olunanlarından bəziləri bunlardır: Əbul-Qasım İsmayıl ibn Əhməd əs-Səmərqəndi, *Ma ġarubə sənəduhu*

²¹ İbnul-Mulaqqin, Əbu Həfis Siracəddin Ömər ibn Əli ibn Əhməd, *əl-Muğni fi ilumil-hədis*, (thq: Abdullah ibn Yusuf əl-Cüdey), İhsa, (Darul-Fəvvaz), 1992, I-II, II, s. 421.

²² İbnul-Mulaqqin, a. k. ə., I, s. 49-52; Süyuti, Əbülfəzl Cəlaləddin Əbdürrəhman ibn Əbu Bəkir, *Tədribur-ravi fi şərhil Təqribin-Nəvəvi*, y.y., t. y., I-II, s. 76-88.

²³ Kandemir, M. Yaşar, DİA, “Hadis” maddəsi, İstanbul, 1997, XV s. 36-38.

minəl-hədis, İbnul-Qeysərani, *Məs`əlätul-`üluvv vən-nüzul fil-hədis*, Cəmaləddin əl-Bəsri, *əl-İmdad bi mərifəti üluvvil-hədis üluvvil-İsnad*, Muhəmməd Yasin əl-Fədani, *Tənvirul-bəsirə bi turukil-İsnadiş-şəhirə*, Asim ibn Abdullah əl-Qaryuti, *əl-İsnadu minəd-din və min xəsaisi ümməti Seyyidil-mürsəlin*, Muhəmməd Əbdülbaqi əl-Ənsari, *Nəşrul-qəvali minəl-əsanidil-əvali*, Əbul-Abbas əl-Himyəri, *Qurbul-İsnad*, İbn Həcər əl-Əsqəlani, *Əvali Müslim*, Əli ibn Mühəssin ət-Tənuxi, *əl-Fəvaidul-əvalil-müərrəxə minəs-sihah vəl-ğəraib*, Qasım ibn Qutluboğa, *Əvalil-Leys ibn Səid*, Nəcm Əbdürrəhman Xələf, *Ulumul-İsnad minəs-Sünənil-kübra*, Mahmud ət-Tənnah, *Üsulul-təxric vəd-dirasətil-əsanid*, Əbdülfəttah Əbu Ğuddə, *əl-İsnadu minəd-din*, Muhəmməd ibn Əli əş-Şövqani, *İthaful-əkabir bi İsnadid-dəfatir*.

BİBLİOĞRAFIYA

- əl-Bağdadi, Xətib Əbu Bəkir Əhməd ibn Əli, *Şərəfu Əshabil-Hədis* (thq: Mehmed S. Hatiboğlu), Ankara, 197
- Çakan, İ. Lütfi, *Anahatlarıyla Hadis*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2002
- Çakan, İ. Lütfi., *Hadis Üsulu*, İstanbul, İFAV yayınları, 2008
- əl-Ə`zəmi, Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (thq: Hulusi Yavuz), İstanbul, 1993
- İbn Əbu Hatim, Əbu Muhəmməd Əbdürrəhman ibn Muhəmməd ibn İdris, *Təqdimətul-cərh vət-tədil*, Heydərabad, 1952
- İbn Ədi, əl-Cürçani Əbu Əhməd ibn Ədi, *əl-Kamil fid-duafair-ricəl* (nşr: Adil Əhməd Əbdülmövcud – Əli M. Muəvvəz), Beyrut, 1997, I-VII
- İbn Hazm, Əbu Muhəmməd ibn Əli ibn Əhməd ibn Səid əz-Zahiri, *əl-Fasl fil-miləl vəl-əhva vən-nihal*, I-IV, Bağdad, trs
- İbnul-Mulaqqin, Əbu Həfs Siracəddin Ömər ibn Əli ibn Əhməd, *əl-Muğni fi ülumil-hədis*, (thq: Abdullah ibn Yusuf əl-Cüdey), İhsa, (Darul-Fəvvaz), 1992, I-II
- Kandemir, M. Yaşar, DİA, “Hadis” maddəsi, İstanbul, 1997, XV
- Kəttani, Əbu Abdullah Muhəmməd ibn Cəfər ibn İdris, *ər-Risələtul-müstətrafə li bəyani məşhuri kutubis-sünnətil-müşərrəfə*, Beyrut, 2011.
- Küçük, Raşit, DİA, “İsnad” maddəsi, 2001, XXIII
- Qasimi, Cəmaluddin Muhəmməd ibn Muhəmməd Səid, *Qavaidut-təhdis min fünuni müstalahil-hədis*, (thq: Muhəmməd Behcət əl-Baytar), Dəməşq, 1925
- Ləknəvi, Əbul-Həsənət Muhəmməd Əbdülhəyy, *əl-Əcvibətul-fazilə lil-əsilətil-aşərətil-kamilə* (thq: A. Əbu Quddə), Hələb, 1964
- Müslim ibn Həccac, *əl-Camius-Səhih (Müqəddimə)*, I-V, Qahirə, 1955
- ər-Ramhürməzi, Əbu Muhəmməd ibn Xəllad Həsən ibn Əbdürrəhman, *əl-Muhaddisul-fasul beynər-ravi vəl-vai* (nşr: M. Əccac əl-Xətib), Beyrut, 1971
- Süyuti, Əbülfəzl Cəlaləddin Əbdürrəhman ibn Əbu Bəkir, *Tədribur-ravi fi şərhi Təqribin-Nəvəvi*, y.y., t. y., I-II
- Yardımlı, Ali, *Hadis I-II*, İstanbul, Damla yayınevi, 2000

XÜLASƏ

Hər bir elmin öz əsaslarını isbat etmək üçün müəyyən vasitələrə ehtiyacı var. İslam elmləri də digər sahələrdə olduğu kimi özünəməxsus ciddi elmi metodologiya və üsullara malikdir.

Qur`andan sonra İslam dininin ikinci qaynağı olan hədis elmi sahəsində peyğəmbər sünnəsinin mühafizəsi üçün müəyyən elmi əsaslar meydana gətirilmişdir. İlk dövrlərdən etibarən tətbiq olunan isnad sistemi, həmin bu əsasların başında gəlməkdədir.

Hədislərin səhihliyinin və doğruluğunun ortaya çıxarılması, hədisləri rəvayət edən rəvیلərin ümumi xarakteristikasının öyrənilməsi üçün isnad əvəzolunmaz bir elmi metoddur. İsnad məfhumu keçmişdə və müasir dövrümüzdə bir çox cəhətdən araşdırılmış, bu metod haqqında yeni-yeni fikirlər irəli sürülmüşdür. Məqaləmizdə isnadın hədis elmindəki əhəmiyyəti vurğulanmış, İslam alimlərinin isnad haqqındakı fikirlərinə yer verilmiş və teorik olaraq isnadın tətbiqatından bəhs olunmuşdur.

РЕЗЮМЕ

Каждая наука, для обоснования своих основ нуждается в определенных научных средствах. Как и в других областях исламские науки тоже имеют свою уникальную научную методологию.

Хадис является вторым источником Ислама после Корана. При ней были созданы определенные научные основы для защиты сунны Пророка. Система иснад с ранних времен всегда находилась на переднем плане этих научных методов.

Иснад незаменимый научный метод для выявления подлинности хадисов и изучения общих характеристик её рассказчиков (рави). Концепция иснада изучалась во многих отношениях в прошлом и в наше время, и в отношении ней были выдвинуты новые идеи. В нашей статье подчеркивается значение иснада в науке хадис, рассматриваются мнения исламских ученых об иснаде, и теоретически упоминается применение иснада к хадисам.

ABSTRACT

Every academic activity needs certain means for proving its basic principles. Islamic sciences, like other academic activities, have their specific methodologies.

Hadith scholars also have established certain scholarly principles for preserving the Sunna of the Prophet Muhammad, which the second source in Islam after the Qur'an. The system of Isnad, which was implemented from the earliest times, is the most important principle among them.

The Isnad system is inevitable scholarly method for revealing the authenticity of hadiths and the general characteristics of those who have narrated them (rawis). The notion of Isnad has been studied in many ways, and many new ideas have been brought forward on this method. The article emphasises the importance of Isnad in Hadith as well as it gives information about Islamic scholars' views on Isnad and mentions the theoretical implementation of Isnad.

Çapa tövsiyə etdi: dos. N.G.Abuzərov